

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Інна Непотенко

БЮДЖЕТНІ ОБСТЕЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГОВА 1920-х рр.

У статті подається аналіз бюджетних обстежень як джерело вивчення повсякденності. Схарактеризовано їхню структуру, шляхи впровадження та основні форми. На основі систематизації та підрахунків виведені середньостатистичні показники прибутків та витрат чернігівців у 1920-х рр.

Ключові слова: бюджетні обстеження, форми, витрати та прибутки.

Проблематика повсякденності охоплює широке коло питань: реальний плин життя, поточні проблеми особи, життєві потреби, такі, як розмаїття продуктів харчування та способи їх придбання, джерела доступу та витрати на комунальні послуги, асортимент одягу тощо. Всебічний аналіз повсякденних практик потребує залучення різного роду джерел, чільне місце серед яких належить бюджетним обстеженням. Включення статистичних даних для дослідження широкого кола питань – справа не нова. Зокрема, Б.Г.Литвак¹ у своїй праці характеризує різні види документації та методику складання формулярів; колектив авторів під загальною редакцією С.В.Кульчицького² спирається на статистику при розгляді джерел постачання населення та аналізі житлових питань.

1920 р. розпочалася робота над розробкою бюджетних обстежень. Вони проводились на двох рівнях: загальнодержавному та місцевому. Основна мета розробки бюджетних обстежень полягала у необхідності охарактеризувати розмір, структуру прибутків та видатків людей різних соціальних груп, визначити ступінь забезпеченості житлом, методами широкого вжитку та з'ясувати життєвий рівень населення. Бюджетні обстеження проводилися з метою «изучения труда и быта в целях возможного облегчения этого труда и удешевления их быта»³. Така необхідність виникла тому, що розпочався період відновлення народного господарства. Основне завдання, покладене на бюджетні обстеження, полягало у вивченні тих змін, що відбулися у структурі та способі життя у порівнянні з дореволюційним періодом та в перші роки радянської влади. Організатори обстежень відзначали, що «не потрібно боятися неточних відповідей, тому що при великій кількості і приблизній оцінці витраченого часу дають достатню для практичних цілей обстеження точність»⁴. Хоча обстеження проводилися вибірково, а зазначені дані були приблизними, вони не впливали на загальну картину відображення дійсності. Крім того, залучення додаткових джерел дає змогу визначити ступінь достовірності обстежень.

Бюджетні обстеження розподілялись на декілька видів: у залежності від географічного розміщення (Лівобережжя, Правобережжя), промислово розвинених регіонів (Донбас), кількості населення (великі чи малі міста), по природних зонах

© Непотенко Інна Василівна – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

(Степ, Лісостеп, Полісся) та по містах⁵. Усі обстеження мали свої особливості. Так, якщо вираховувався бюджет та витрати населення по територіальному принципу, то відображалися середні дані всього регіону, а не окремо взятого міста. Бюджетні обстеження склалися на основі відомостей про прибутки та витрати тих родин, що мешкали в регіоні чи територіальній зоні, та сумарної кількості витрат чи прибутків, що передбачалась у сімейних бюджетах для всіх обстежуваних родин даної територіальної зони. В разі обстеження окремого населеного пункту, кількість зафіксованих даних відрізнялася, оскільки у мегаполісі перелік матеріальних благ був ширший, ніж у невеликому місті, тому зростала кількість видів грошових витрат і їх фіксація у бюджетах. Зведені дані по Україні можна поділити на дві групи: до першої відносяться відомості, що стосувалися обстежуваних родин окремого регіону чи округу. Друга група включала інформацію про сім'ю⁶.

При Центральному статистичному управлінні (далі – ЦСУ) була створена спеціальна центральна комісія, яка займалася розробкою бланків бюджетних обстежень. Крім того, вона впорядковувала дані, надіслані з міст, та обраховувала загальні показники сімейних витрат і прибутків для обстежуваного регіону чи територіальної зони. Центральна комісія при ЦСУ надсилала до кожного міста форми обстежень разом з детальною інструкцією щодо їх заповнення. Бюджетними обстеженнями міста займалася місцева комісія ЦСУ і отримані дані із заповненими бланками надсилала до центральної комісії⁷. Місцеві комісії займалися бюджетними обстеженнями щомісячних прибутків та витрат мешканців міста та на основі зведених даних подавали дані за рік. За формою і структурою загальні бланки та бланки для окремо взятого міста були схожі. Єдина відмінність полягала у тому, що на місцевому рівні проводились обстеження по окремо взятій родині, а на республіканському – всіх родин, що входили до даного регіону. Бланки місцевих обстежень умовно розподіляються на дві підгрупи: ті, у яких вказувалася належність голови родини до робітників або службовців, та ті, у яких фіксувалася його професія. Різноманітність форм обстежень пояснювалася широким спектром витрат. Зазвичай початок бюджетних обстежень припадав на 1 або 15 число кожного місяця⁸.

Місцева комісія проводила підготовку до кожного місячного бюджетного обстеження, що тривало впродовж тижня. Перед першим обстеженням відбувався відбір родин, які мали брати в ньому участь. Крім того, місцева комісія надсилала запити до комунального відділу про норми сплати за квартиру, комунальні послуги родин-учасниць обстежень та з'ясовувала рівень їхньої заборгованості⁹.

У Чернігові місцева комісія була створена на початку 1920 р. Робота по підготовці тривала впродовж декількох місяців, адже перші бюджетні обстеження, відомості про які збереглися, розпочалися у другій половині 1920 р. Очевидно, процес підготовки тривав упродовж 4-5 місяців. На її перших засіданнях відбувалось опрацювання планів проведення обстежень, отримання бланків, що надсилалися з центральної комісії ЦСУ. Впродовж 1920 – 1923 рр. бюджетні обстеження у місті були анонімними, тобто на них не вказувалося прізвище голови обстежуваної родини, лише зазначалася категорія: робітник чи службовець. Форми обстежень охочі отримували у пунктах видачі бланків, яких у місті було два. Оскільки обстеження були анонімними, то, відповідно, інструкція по їх заповненню містилася у самому бланку: «необходимо давать сведения полные и правдивые. Поскольку обследование проходит анонимно, отвечающий не указывает своей фамилии и может давать правдивые показания. ЦСУ просит вести записи ежедневно»¹⁰. Бюджетні обстеження мали заповнюватися щодня та стосувалися щотижневих та щомісячних витрат. Перші бюджетні обстеження включали лише витрати на харчування. Їх основна мета полягала у визначенні раціону, рівня забезпеченості чернігівців продуктами та з'ясуванні відповідності потреб у харчуванні рівню зарплати. Для того, аби виконати план по кількості необхідних обстежуваних родин, після закінчення збору анонімних бюджетів відбувалося їх сортування за розмірами прибутків, витрат та ступенем забезпеченості. Після цього відсіювали непотрібні, залишаючи ті, у яких було зроблено найменше помилок при заповненні бланків. Утім, анонімні записи створювали труднощі, оскільки при їх перевірці виявлялося чимало помилок та неточ-

ностей, тому починаючи з 1924 р. анонімні обстеження припинилися і стали відкритими. Внаслідок відкритого заповнення форм обстежень з'явилася потреба в інструкторах та реєстраторах, які закріплювалися за родинами та слідкували за правильною заповнення бланків. Тому, з 1924 р. комісія ЦСУ здійснювала підбір персоналу, необхідного для проведення обстежень, та тих родин, що мали їх проходити, адже до них мали увійти робітники та службовці різних професій та рівня соціального забезпечення¹¹.

За одиницю обстеження було прийнято не індивіда, а сім'ю. Бюджетні обстеження охоплювали широкий спектр обстежень по різних галузях: харчування, витрати на житло, комунальні послуги, джерела надходження товарів, опис домоволодінь, витрати на тютюн та алкоголь, господарські та культурні потреби. Бюджетні бланки складались на основі бюджетних записів та додаткового опитування. Обстеженню підлягали сім'ї робітників та службовців, кількість членів яких не перевищувала 6 осіб. Якщо у сім'ї було двоє або більше людей, що отримували заробітну плату, то головним вважався той, хто мав найбільшу. Бюджетним обстеженням підлягали робітники та ті службовці, які займали такі посади: вищі службовці – заввідділів, консультанти, економісти, інспектори та бухгалтери; середні службовці – діловоди, машиністи, секретарі та касири; нижчі службовці – реєстратори, рахівники та продавці; обслуговуючий персонал. Кількість обстежуваних службовців мала складати: вищих – 15 %, середніх – 55 %, нижчих – 15 %, обслуговуючого персоналу – 15 %. Поточні бюджетні обстеження здійснювалися як щодо сімейних, так і одиноких, а річні – лише сімейних¹².

При заповненні бланка перш за все потрібно було вказати сімейний стан та вид родини: проста чи непроста. Простою вважалась та сім'я, яка складалась із чоловіка, дружини та дітей, а непростю – родина, у якій не було одного з батьків або вони жили з родичами та мали з ними спільний сімейний бюджет¹³.

Після відбору місцевою комісією ЦСУ реєстраторів та інструкторів, відбувалось їх закріплення за родинами, і впродовж місяця вони слідкували за правильним виконанням заповнення бланків. Бюджетними обстеженнями займалися реєстратори, які працювали під керівництвом інструкторів. Інструктори призначалися спеціальною комісією, що була створена за ініціативи ЦСУ. Такі комісії створювалися у кожному місті. В обов'язки інструктора входили: 1) вибір сімей для обстеження; 2) контроль за роботою реєстратора; 3) отримування відомостей з організації, де працювали члени обстежуваної сім'ї, про заробітну плату; 4) отримування від реєстратора заповнених бланків. Передані від реєстратора бланки інструктор надсилав до відділу статистики праці. Один реєстратор займався обстеженням 5-12 сімей. Реєстратор повинен був виконувати такі завдання: 1) контроль за правильним веденням записів; 2) перенесення записів, здійснених головою обстежуваної сім'ї, до бланків; 3) заповнення інвентарних записів; 4) заповнення житлової анкети¹⁴. Після закріплення реєстратора за родиною, він мав надати голові сім'ї окремий бланк, у якому той проводив записи. Втім, у обов'язки реєстратора входило відвідування родини не менше двох разів на тиждень з метою контролю правильності записів, консультації та допомоги в разі необхідності. Після кожного разу реєстратор фіксував свій візит у спеціальному контрольному листку. По закінченні місячних записів реєстратор шляхом опитування з'ясовував грошовий та натуральний залишок і отримані показники фіксував у бланку. Ті сім'ї, що проходили бюджетні обстеження, отримували грошову винагороду в розмірі 1 руб. щомісяця на сім'ю¹⁵. Після заповнення місячних бюджетів голова родини передавав ці бланки реєстратору, той у свою чергу після перевірок видавав інструктору, який мав право протягом 10 днів вносити корективи і по закінченні цього строку передавав у місцеве відділення ЦСУ, яке надсидало остаточні дані до центрального ЦСУ¹⁶. Місцева комісія ЦСУ не проводила підрахунків загальної кількості здійснених обстежень на території Чернігова. Однак наявні дані дають змогу стверджувати, що бюджетними обстеженнями було охоплено 42 % чернігівських родин.

Задля кращого розуміння бюджетних обстежень необхідно застерегти доходи городян у 20-х рр. ХХ ст., які складались із заробітної плати та додаткових при-

робітків. Зокрема, середньомісячний прибуток реєстратора у Чернігові становив 53 руб., з яких зарплата становила 28 руб., кур'єр упродовж місяця отримував прибуток у розмірі 41 руб., з них 18,50 руб. – зарплата, бухгалтер отримував дохід у сумі 120 руб., зарплата з якого була 57 руб., прибуток прикажчика досягав 90 руб., з яких 45,5 руб. – зарплата. За такого рівня заробітної плати ціни на товари та продукти харчування були такі: штани дитячі – 2,54 руб., пара дитячого взуття – 2,20 руб., сорочка – 1,80 руб., корзина – 35 коп., 1 фунт яблук – 16 коп., 1 фунт сала – 85 коп., 1 фунт оселедців – 72 коп., 1 фунт хліба – 12 коп.¹⁷

Аналіз форми 1 – «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды»¹⁸ дає змогу точно визначити, на що саме були витрачені кошти родини за місяць, оскільки в цих бланках фіксувалося придбане за кожний день місяця. Тому вони складають найінформативнішу та найдетальнішу форму серед доступних статистичних даних. Такі обстеження проходили щомісяця. Для ведення цієї форми на руки видавались: прибутковий листок, листок видатків та листок харчування. Прибутковий та видатковий листки на початку місяця отримували голова сім'ї та члени родини, які працювали та отримували заробітну плату. Листок харчування видавався тим родинам, які могли заповнювати їх самостійно. В разі неможливості ведення цих записів самостійно відповідні дані фіксувалась на виданих аркушах паперу, а в кінці місяця отримана інформація переносилась реєстратором у листок харчування. У прибутковому листі голова родини повинен був вказувати залишок грошей на перше число наступного місяця, сюди ж записував усі грошові суми, які надходили впродовж місяця від усієї родини. Це стосувалося продуктів та речей. У прибутковому листі відображалась заробітна плата голови та всіх працюючих членів родини¹⁹. Вказувалися і доходи від додаткового приробітку: за прання, пошиття на замовлення тощо. Обов'язковою була фіксація коштів, що бралися в борг. Потім усе це підсумовувалось, продукти і речі переводились у грошовий еквівалент і виводилась загальна сума прибутку всіх членів родини впродовж місяця. У листку видатків зазначались усі грошові витрати, включаючи витрати на культурні потреби, виплати боргу, придбані різного роду речі. У листку харчування – всі придбані деінде або отримані зі своєї присадибної ділянки продукти. У цьому бланку вказувались число та місяць придбаного, назва, вага, ціна та місце здійснення купівлі. Кожен наступний запис відображався з нового рядка. Всі без винятку товари мали вираження у фунтах або грамах, тому додавалася спеціальна таблиця переведення мір. Крім того, здійснювався запис відомостей про родину: голова, дружина, дитина, теща та ін., вік та місце роботи голови родини, відомості про житло: ім'я власника чи назва організації, вид будівлі, кількість кімнат, послуги, якими користувалися²⁰. 1930 р. відбулась видозміна цієї форми, тому фіксація витрат проходила по-іншому: відпала необхідність самому записувати назву кожної витрати, тому що на основі аналізу попередніх років їх назви вже були надруковані у бланку. Єдине, що залишалось, – вказати кількість та вартість придбаного та витраченого²¹. Такі зміни пояснювались тим, що ЦСУ на основі аналізу заповнень попередніх років вписувала у бланк ті категорії витрат, які були найпоширеніші серед населення. Після заповнення прибутково-видаткової інформації реєстратор шляхом опитування вказував залишок на кінець місяця грошей і товарів. Обстеження за цією формою відбувалися впродовж 1924 – 1930 рр. Це дає можливість прослідкувати динаміку змін витрат на середину та кінець 1920-х рр. та визначити доходи від додаткових місць приробітку. Бюджетному обстеженню підлягали не всі родини Чернігова, а лише частина з них. Проте дані обстежень тих родин, що збереглися, дають змогу визначити середні показники витрат та прибутків усіх жителів міста, оскільки вибіркоче обстеження не впливало на загальну картину бюджетів усіх родин. За даними цієї форми обстежень бюджет чернігівця доцільно поділити на прибутки та видатки²². Зарплата з основного місця роботи у Чернігові на середину 1920-х рр. становила 37 %²³, а на 1929 р. – 52 %²⁴ бюджету чернігівців. Окрім заробітної плати, можна виділити такі джерела прибутків: страхова допомога, позики, приробітки, продаж майна, здавання житла в оренду та продаж продуктів з власного господарства, допомога рідних²⁵. Підробітками займалися як голова родини, так й інші її члени. На

середину 1920-х рр. доходи від приробітків у середньому по Чернігову становили – 9,4 % місячного прибутку, на кінець 20-х рр. XX ст. спостерігається незначний спад до 8,9 %. Допомога рідних на 1924 р. сягала 4,2 % місячного бюджету, втім на 1929 р. у різних родин коливалась від 6 до 9 %. Розповсюдження набув і товарний кредит, який на середину 1920-х рр. доходив до 7,1 %, а наприкінці 1920-х рр. досяг 12 %. Розпродаж речей з власного господарства на середину 1920-х рр. становив 7 %, на кінець 20-х рр. XX ст. – 3,7 %. Найчастіше у борг брали у друзів чи товаришів, рідше – у сусідів. Ще одним із підробітків були так звані промисли, зокрема, вилов та продаж риби давав від 45 коп. до 1 руб. на місяць. Крім того, поширеним серед чернігівців було майстрування, продаж весел та сторожування. Тимчасові приробітки на середину 1920-х рр. становили 6,2 %. Найрозповсюдженішими приробітками серед жінок було миття підлоги, розмір платні за яке становив 35 коп., та прання – 1,5 руб. за місяць. У середньому чоловік приробітками заробляв 2 % загального бюджету, а жінка – 0,5 %. Таким чином, їхній загальний приробіток становив 2,5 % бюджету родини на 1929 р. Отже, на кінець 1920-х рр. спостерігається зменшення частки прибутків від випадкових приробітків. Продаж продуктів з власного городу становив – 1,9 % на середину 1920-х рр., проте до 1929 р. відбувається зростання до 3,1%, з них – за молоко – 2,8 % та 0,3 % за картоплю за місяць. Ще одним приробітком було здавання житла в оренду, проте серед чернігівців цей вид не набув особливої популярності через житлову кризу і на кінець 1929 р. становив 1,3%²⁶. Крім того, за допомогою аналізу форми 1 можна визначити середню кількість придбань різного роду предметів та продуктів. Наприклад, однією з найрозповсюдженіших покупок – був гас. Зазвичай його купували з періодичністю у 2-3 дні по 4-4 1/2 л за один раз. На 1929 р. 1 л гасу коштував 5 коп. За місяць у середньому його купували 10-13 разів, тому місячна норма споживання досягала близько 50 л.²⁷

Бюджетні обстеження дають змогу визначити не тільки середні показники прибутків та витрат для всіх чернігівців, а й по професіях зокрема. Середньостатистичні витрати по професіях не проводилися, втім, за допомогою даних з «Карточек балансу поступлений і расходов бюджетних обстежуваних»²⁸ за 1928 – 1930-і рр. можна виявити, що середньомісячні витрати бухгалтерів Чернігова на харчування становили 43-55 % щомісячного прибутку, на одяг – 9 %, на культурні потреби (газети, театр тощо) – 6,5-7 %, на дрова – 5,1 %, на куріння – 4 %, на гас – 2,8 %, на профспілку – 2 %, на своє господарство – 1,5 %, на господарські речі – 0,7-1,5 %, на ліки – 0,75 %, на мило – 0,3 %, на очищення каналізації – 0,3 %, на сірники – 0,1 %, на внесок до клубу – 0,1 %, на пошту – 0,1 %.

Середньостатистична міська прибиральниця розподіляла свій бюджет так: харчування – 49 – 57 %, одяг – 11 – 19 %, профспілка – 5 %, опалення та освітлення – 4,4 %, квартира – 2,7 %, гас – 0,6 %, мило – 0,4 %, сірники – 0,1 %.

Секретарі витрачали свої кошти на харчування – 39 %, дрова – 11 %, взуття – 6 %, касу взаємодопомоги – 5,3 %, господарські речі – 3,5 %, буфет – 3 %, квитки – 2 %, газету – 0,9 %, гас – 0,8 %, мило – 0,5 %, сірники – 0,4 %, нитки – 0,4 % місячного бюджету.

Інструктори розподіляли свої прибутки приблизно так: харчування – 37 – 42 %, квартира – 12 – 14 %, дрова – 7,6-8,7 %, одяг – 6 %, театр – 3,6 %, освітлення – 3,4 %, куріння – 2,3 %, профспілка – 2,1 %, газета – 2,1 %, гігієна – 1,8 %, вода – 1,1 %, сірники – 0,4 %, пошта – 0,4 %.

У середньому рахівники Чернігова розпоряджалися заробленими грошима так: харчування вдома – 30 %, обід (у їдальні) – 7,5 %, сніданок (у їдальні) – 0,6 %, разом – 38,1 %, одяг – 6,8 %, солома – 5,4 %, дрова – 5 %, квартира – 4,5 %, книги – 1,8 %, кіно – 0,7 %, мило – 0,6 %, газета – 0,3 %, сірники – 0,3 %, каса взаємодопомоги – 0,2 %.

Витрати реєстраторів складала: харчування – 47-54 %, опалення та освітлення – 16,4 %, одяг – 13 %, житло – 4,6 %, вода – 1,4 %, профспілка – 1,4 %, прання – 0,7 %, тютюн і цигарки – 0,6 %, туалет – 0,4 %.

Прикажчики розподіляли зароблене на харчування – 53 – 60 %, одяг – 7 %, опа-

лення та освітлення – 6 %, касу взаємодопомоги – 5,4 %, куріння – 3 %, гігієну – 0,9 %, господарські речі – 0,3 %.

Отримані прибутки «діловоди» витрачали на харчування – 30 %, одяг – 17 %, освітлення та опалення – 13 %; дрова – 10 %, житло – 6 %, профспілку – 1,6 %, гігієну – 1,4 %, куріння – 1,3 %.

Кур'єри Чернігова в середньому витрачали увесь свій заробіток так: харчування – 54 %, опалення та освітлення – 16 %, одяг – 7 – 10 %, своє господарство – 4 %, профспілка – 3 %, тютюн і цигарки – 2 %, житло – 1,8 %, книги – 1,3 %, прання – 1 %, сірники – 0,3 %, кіно – 0,1 %²⁹.

Такий розподіл дає змогу визначити відмінності у витратах за професійною ознакою. Згідно з даними бюджетних обстежень, що збереглися, на харчування найбільше – до 57 % – витрачали прибиральники, оскільки зарплата була невеликою; найбільше курили бухгалтери; витрачали на господарство більше інших діловоди та рахівники, на одяг – реєстратори. Що стосується інших категорій витрат, то вони приблизно однакові у більшості мешканців Чернігова.

Перше місце по витратах з родинного бюджету належить харчуванню. Відомості щодо раціону, витрат на кожен продукт, про кількість придбаного, його вартість та періодичність покупок дають бланки бюджетних обстежень щодо харчування чернігівців: «Бланки о питании населения по Чернигову»³⁰ 1920 – 1923 рр., «Бланки по обследованию питания городского населения по Чернигову»³¹ за 1927-1928 рр., «Карточки учета потребления продуктов питания служащих»³² за 1927-1928 рр., «Месячные бланки бюджетного обследования способов приобретения и источников поступления продуктов»³³ за 1929-1930 рр., «Статистические сведения о потреблении продуктов питания рабочих и служащих Чернигова»³⁴ за 1929-1930 рр. та форма 1 «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды» за 1924 – 1930-і рр. Строкатість та різноманітність форм допомагають детальніше та інформативніше прослідкувати рівень витрат чернігівців, попит на продукцію та спектр наявних товарів на базарах та в магазинах. У всіх цих бланках записувались короткі відомості про родину: відношення до сім'ї (чоловік, дружина, дочка, свекор та ін.), вік, професія та розмір зарплати. Бланки харчування видозмінювались декілька разів. Нововведення полягали у трансформації бланка та правил його заповнення. Протягом 1920 – 1923 рр. обсяг цієї форми становив чотири сторінки: на першій відображались відомості про родину, місце роботи, житло, на другій – щоденне меню впродовж тижня, витрати продуктів за тиждень та місяць, на третій – товари, які надійшли за місяць до родини від профспілок, приватно чи іншим способом, на четвертій – меню їдальні, в якій харчувався працівник. Ця сторінка закінчувалася опитувальником, який мав з'ясувати відомості про середню норму хліба для родини, місця його купівлі, наявність або відсутність власного господарства та перелік продуктів, у яких відчувалась особлива потреба³⁵. Починаючи з 1928 р. з цієї форми було вилучено третю сторінку³⁶. 1929 р. було розроблено ще одну форму. Головна її відмінність від попередніх полягала у тому, що не потрібно було вказувати самому назви продуктів, вони вже були вписані, крім того, вказувались і джерела їх купівлі (кооперація, приватна торгівля, селянин), основне завдання полягало лише у позначенні навпроти використаної продукції її кількості та вартості придбаного товару³⁷. 1930 р. з'явилася інша форма. Вона розміщувалася на двох сторінках. З неї були вилучені джерела купівлі товарів, залишилися лише назви товарів, навпроти кожного з яких позначалась їхня кількість³⁸. Раціон жителів міста на початку 1920 р. та в кінці 1929 р. дещо змінився. Протягом 1920 – 1923 рр. покупки були досить одноманітними. Меню чернігівців складалося з таких страв: сніданок включав чай з хлібом або без нього, обід – суп чи борщ, вечеря – залишки обідніх страв. Досить рідко на столі з'являлись каша та риба. 1921 р. – в основі харчування городян були картопля, каша, горох, борщ. Зрідка чернігівці вживали молоко. 1922 р. до раціону додавалося рагу та різного роду каші³⁹. Впродовж 1921 – 1924 рр. найменше вживали молока та м'яса. Покращення харчування спостерігається з початком 1925 р. Збільшується кількість молока та м'яса, а також зростають витрати на яйця. Найбільше використовували продукти з городу – картоплю,

овочі та зелень. 1929 р. до основних страв належали картопля з салом, оселедці, молоко, смажена риба, фрукти та овочі, рідше – солодощі. Втім, протягом 1920-х рр. незмінним залишився сніданок – чай з хлібом чи без нього. Хоча починаючи з 1929 р. замість хліба зранку 37 % городян почали вживати булки⁴⁰. Найбільші витрати на продукти харчування припали на початок 1920-х рр. Незначний відсоток продуктів купували по картках, основну ж частину – за завищеними цінами на базарі. Різке підвищення витрат з бюджету на них засвідчує підвищення цін. На кінець 1920-х рр. на їжу йшло 50,4 % родинного бюджету. Різноманітність бланків бюджетних обстежень дає змогу вирахувати середньомісячні витрати на їжу в грошовому та відсотковому відношеннях та визначити середній показник кількості здійснених покупок за місяць: у середньому на хліб витрачали 5 руб. на місяць, приблизна кількість здійснених покупок за місяць – 20 разів, тобто витрачено було 7,3 % бюджету: сало – 5 руб. – 5 покупок/міс. – 6,7 %, молоко – 3,4 руб. – 7 склянок – 5 %, картопля – 2,7 руб. – 10 покупок/міс. – 4 %, м'ясо – 3,5 руб. – 5 покупок/міс. – 4 %, цукор – 2,1 руб. – 2 покупки/міс. – 3,7 %, масло – 3,49 руб. – 3 покупки/міс. – 3 %, риба – 2,35 руб. – 2 покупки/міс. – 2,2 %, овочі – 1,4 руб. – 8 покупок/міс. – 2 %, сир – 2 %, крупа – 1,14 руб. – 3 покупки/міс. – 1,9 %, цукерки і печиво – 1,65 руб. – 5 покупок/міс. – 1,8 %, фрукти – 0,92 коп. – 3 покупки/міс. – 1,6 %, сметана – 2 % покупки/міс. – 1,3 %, чай – 0,3 коп. – 2 покупки/міс. – 0,8 %, ковбаса – 0,75 %, кофе – 0,2 коп. – 1 покупка/міс. – 0,5 %, сіль – 0,5 коп. – 1 покупка/міс. – 0,3 %, курка – 0,3 %, яйця – 0,31 коп. – 2 покупки/міс. – 0,2 %, оселедці – 4 покупки/міс. – 0,2 %. На інші продукти харчування припадало в середньому 0,3 % місячного родинного бюджету⁴¹.

Середньостатистичні дані щодо витрат на житло та інші комунальні послуги вираховані на основі обстежень родин, що містяться у формі 4 «Карточки учета расходов средств на жилище, топливо, освещение служащих»⁴² (1928 – 1930-і рр.) та форми 1 «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды» (1924 – 1930-і рр.). Форма 4 складалася з двох сторінок. У ній зазначалися дані про родину, роботу її голови, стан будинку, різновид освітлення та опалення, кількість закупленого палива та витрачених на це грошей, витрати на житло, включаючи ремонт, основне призначення кухні (виключно для приготування їжі, місце проживання чи те й інше), наявність чи відсутність джерела водопостачання та місце його розташування. Загальний обсяг форми 5 «Экономическое описание городских домовладений»⁴³ (1928 – 1930-і рр.) складав дві сторінки. На першій: 1) загальні відомості: адреса, посада господаря та детальна характеристика стану житлового приміщення за допомогою ряду питань; 2) будівля: кількість поверхів, мешканців у будинку та нежилых приміщеннях; на другому аркуші: 3) склад карток на всі господарства – з них кількість освітлених квартир; 4) персонал, що обслуговує домоволодіння; 5) центральне опалення; 6) чистка димоходів; 7) вивіз сміття; 8) освітлення коридора; 9) квартплата, податки та страхування⁴⁴. Витрати на житло та комунальні послуги посідали спочатку третє, а згодом друге місце у сімейному бюджеті після витрат на харчування. До комунальних послуг належала оплата за житло, освітлення та воду. Відсоток витраченого на освітлення у родинях чернігівців варіювався в залежності від типу освітлення, яким вони користувалися, – електрикою чи примусом. Якщо в кімнаті було електричне освітлення, то це мала бути лампочка на 25 свічок. На паливо витрачалася значна сума, оскільки дрова необхідні були для печі не лише щоб обігріти взимку оселю, а й приготувати їжу. У більшості сімей у Чернігові стояли печі, що опалювались дровами. На освітлення йшло 1,1 % місячних витрат, на дрова – 6 %⁴⁵. Дещо відрізнявся обсяг витрат у зимовий та літній період на одяг, опалення та освітлення. За житло платили ті чернігівці, які не мешкали безкоштовно у родичів або у приміщеннях тієї організації, де вони працювали. Крім основної плати за житло, необхідно було вносити плату за страхування. 1923 р. на території Чернігова проживало 34624 особи, з них нараховувалось 7463 родини. Вони мешкали як у квартирах, так і у приватних будинках. У однокімнатних квартирах проживало 1539 родин, в однокімнатній з кухнею – 1166, у двокімнатній з кухнею – 1091, у трикімнатній з кухнею – 715. Загалом чернігівці жили у 6176 квартирах (1920 р. було лише 345), займали 10893 кімнати. Пічним опаленням користувалось

5083 родини, електрика була підведена до 2465 квартир. З цього випливає, що печами користувалось 82,3 % чернігівців, які проживали у квартирах, електричним освітленням – 40 % мешканців квартир⁴⁶. На середину 1928 р. у невідвальних приміщеннях мешкало: робітників – 1745, службовців – 3205, кустарів – 1420, осіб вільних професій – 30, інших – 1326, нетрудових – 229, загалом 7955 осіб – 21,3 % чернігівців. У підвальних: робітників – 127, службовців – 49, кустарів – 114, осіб вільних професій⁴⁷ – 57, інших⁴⁸ – 149, нетрудових – 19. Усього – 515 городян – 1,2 %⁴⁹. До середини 1922 р. витрати на житло та паливо не перевищували 1,5 %. Утім, плата почала підвищуватися після скасування безкоштовного проживання в комунальних будинках. На кінець 1922 р. витрати на воду на одну особу становили 0,6 коп. – 6 руб. За постановою «Про квартирну плату» від 14 вересня 1923 р., розміри тарифів на оплату житла для робітників і службовців почали визначатися в залежності від їх зарплати і становили 28 коп. за 100 відер води, 1,32 руб. за світло та 2,3 коп. за 1 кв. аршин житлової площі. Таким чином, середньомісячні витрати на комунальні послуги сягали 11 % заробітної плати для робітників та службовців. Значно більше витрачали ті, хто мав нетрудові прибутки, оскільки плата за воду для них становила 1,44 руб., за світло – 3,20 руб. та 17 коп. за 1 кв. аршин житлової площі. Отже, відмінності в оплаті за комунальні послуги були разючі. Так, якщо робітники та службовці сплачували за міс. 2,85 руб., то нетрудові – 13,82 руб.⁵⁰ 1924 р. плата за користування електрикою становила для робітників та службовців 13 коп. – 1 руб. 82 коп. в залежності від розміру зарплати, для кустарів – 2 руб., приватників – 3 руб. За воду тариф 270 відер становив 7,5 коп. – 0,91 коп. в залежності від розміру зарплати⁵¹. 1925 р. відбулося чергове збільшення плати за комунальні послуги, проте їх розміри встановлювались таким чином, що не мали перевищувати 15 % зарплати робітників. Безробітні та червоноармійці платили вдвічі менше. Однак сплачувати за послуги мали всі члени родини, незалежно від того, хто з них працював, а хто ні. Протягом 1920-х рр. найнижчі витрати на житло та опалення спостерігалися 1926 р. і становили 10 % бюджету. Проте за рік розпочалося невелике зростання витрат до 12 %. 8 грудня 1926 р. була прийнята постанова, за якою у Чернігові основна ставка квартирати встановлювалася в розмірі 35 коп. за 1 м² або 1 крб. 60 коп. за кв. сажень корисної житлової площі. У цей період була визначена і норма корисної площі для однієї людини, що становила 2 кв. сажні. Втім, до цієї площі не входили кухня, коридор, ванна та «прибиральня». Крім основних витрат на комунальні послуги та житло, передбачалась платня за невеликий ремонт: часткова заміна приладів, кватирок, укріплення дверних рам, внутрішня побілка, засклення розбитого скла та ін. З сімейного бюджету робітники та службовці, розмір зарплати яких не перевищував 20 крб. за міс., пенсіонери, особи, що були на соціальному забезпеченні, безробітні, що мали право на допомогу, платили 25 коп., тобто витрати на житло в середньому становили 1,3 % місячного прибутку. Міліціонери та особи, що мали більше 20 руб., сплачували 1,4-1,6 %. Для тих, у кого зарплата становила 135 – 275 руб., розмір збільшувався на 15 коп. за 1 кв. сажень, якщо більше 275 крб., – на 25 коп., але вартість не повинна була перевищувати 6 крб. за 1 кв. сажень, тобто не більше 2,2 % бюджету. Плата за житло залежала і від кількості осіб, які жили у родині. Робітники та службовці, що мали 4 утриманців, платили зі знижкою 25 %, а за умови п'яти і більше – 30 %. Кустарі, що мали 1 робітника, сплачували 1 крб. за місяць за 1 кв. сажень, якщо двох і більше, – 2 крб. Особи вільних професій у випадку неоподаткування прибутку виплачували 4 крб. Якщо в домі не було водогону чи освітлення або домоволодіння розташовувалося далеко від центру, то плата за помешкання знижувалась на 5 % Напівпідвальні та горішні приміщення, зайняті робітниками та службовцями, передбачали знижку 50 %⁵². 1927 р. спостерігається збільшення витрат на електрику до 11,5 коп. за 1 кВт годину⁵³. На кінець 1920-х рр. витрати на помешкання сягали 8 % сімейного бюджету, на опалення – 9 %, на освітлення – 1,8 %, на воду – 1,4 %⁵⁴. На першу третину 1920-х рр. обсяг витрат на одяг та взуття був вищий, ніж на комунальні послуги. Однак, до кінця 20-х рр. XX ст. відбувається їх взаємозаміна, і дедалі більшими ставали витрати на комунальні послуги, натомість менше залишалось грошей на одяг та взуття.

Основні відомості про витрати родин на одяг та взуття містяться у формах 1, 2, 7 та 8. Безпосередні витрати на одяг та взуття знайшли своє відображення у формі 7 «Статистические сведения о приобретении хозяйственных вещей служащих»⁵⁵. Загальний обсяг даного бланка складав дві сторінки. На першій сторінці передбачались загальні відомості про родину, кількість, вартість закуплених та витрачених протягом місяця коштів на меблі та інвентар, місце та спосіб їх придбання (за гроші, в кредит, в кооперації, державній торгівлі чи у селян), на другій сторінці – витрати на одяг, включаючи купівлю різного роду тканин, інших матеріалів, необхідних для шиття, взуття та витрати на туалет (засоби гігієни, прання), місця та способи їх придбання. У формі 2 «Статистические сведения о поступлении расходов денег служащих»⁵⁶ вказувалися назви господарських речей, продуктів та культурних потреб. Від голови родини вимагалось внести дані про витрати у грошовому еквіваленті та кількість придбаного. Окрема графа у бланку відводилась для стислого повідомлення про сім'ю та господарство. Форма 8 «Карточки учета расходования средств на культурно-бытовое обслуживание служащих Чернигова»⁵⁷ складалася з двох сторінок. Перша передбачала відображення загальних даних про родину, культурні та інші витрати, включаючи гігієну, лікування, культурно-просвітницькі заходи та способи оплати, друга – ті ж витрати, але окремо по кожному члену родини. Чернігівці купували як готовий одяг, так і тканину для пошиття. Серед готових речей найчастіше перевагу надавали панчохам, сандалям, «фуражкам», пальтам, туфлям та купальникам (у літній період). Розміри витрат змінювались у залежності від пори року, оскільки ціни на зимові речі були значно вищі. 1 метр тканини коштував 60 – 90 коп. З 1928 р. збільшились витрати на посуд, оскільки починаючи з поточного року його асортимент значно зріс. Тому спостерігається збільшення видатків на господарські речі до 2,1 %⁵⁸. У середньому предмети одягу та господарські товари коштували: «фуражка» – 0,65 коп., 1 пара панчіх дорослих – 1,6 руб., дитячих – 0,65 коп., пудра – 4 коп., шкарпетки – 80 коп., миска – 1,65 руб., шпильки – 12 коп., 1 м мережива – 14 коп., капелюх – 2 руб. Кожного місяця пересічна чернігівська родина купувала 2 катушки ниток за 0,18 коп. На одяг витрачалось 13 %, на нитки – 0,4 %, загалом – 13,4 %⁵⁹. Протягом 1920-х рр. відчувалась потреба у білизні. Чернігівці зазвичай мали 3 пари змінної білизни, панталони та 1-2 пари взуття. Ті, хто заробляв більше, купував одну з двох пар шкіряну. Динаміка змін щодо одягу полягала не лише у сезонності, а й у рівні асортименту, адже на кінець 1920-х рр. він значно покращився, і на ринку почали з'являтися та стали доступними широкому загалу туфлі, панчохи, капелюшки. До витрат входило і придбання деяких прикрас, зокрема намиста. Ставлення до гігієни впродовж 1920-х рр. зазнало еволюції. 1920 р. рівень гігієни був досить низьким, оскільки в цей період у місті відчувалася нестача мила, пропускну спроможність лазень була невеликою та й культура чистоти була на низькому рівні. Саме тому на початку 1920-х рр. на гігієну витрачалося лише 0,1 % від всього сімейного бюджету. Втім, з роками витрати на гігієну зросли. На кінець 1920-х рр. під витратами на гігієну розуміли похід у лазню, стрижку, гоління, придбання мила, зубного порошку. Мило купували 1 раз на місяць, щоправда, передбачалось придбання мила для прання – 0,32 коп. та туалетного мила – 0,35 коп. У середньому купували по 1 шматку вагою 500 г і витрачали на нього 0,4 % бюджету. На стрижку та гоління – 0,7 % бюджету, на зубний порошок – 0,2 %. На лазню йшло 0,1 % у тих, хто не був застрахований. Її відвідували або раз у тиждень, або раз у місяць у теплу пору року, взимку – раз на місяць. Загалом на гігієну йшло 1,4 % місячних витрат⁶⁰. На гігієну в другій третині 1920-х рр. службовці витрачали більше, ніж робітники: на лазню – службовець витрачав 0,95 коп./міс., у той час як робітник – 0,76 коп., на перукарню – службовець – 3,19 руб., робітник – 2,65 руб., зубний порошок – службовець – 1,05 руб., робітник – 0,51 коп. На культуру передбачалось 4 % бюджету: на кіно – 0,7 %, на театр – 1,8-2 %, на книги – 0,3 % та на газети – 0,8 %⁶¹. За місяць приблизно купували 2-3 книги. Передплата на газети здійснювалася двічі на місяць на дві і більше газети для однієї родини.

Витрати, які передбачались у бюджетах чернігівців на тютюн, можна вирахувати на основі відомостей з форми 5а «Статистические сведения о расходах на табач-

ные изделия и спички»⁶² та форми 1 «Бланки учета расходов средств на материально-бытовые нужды» (1924 – 1930-і рр.). Форма 5а включала два розділи. У першому передбачалося зазначення витрат на тютюн: найменування тютюнових виробів (тютюн, махорка, цигарки), кількість придбаного у грамах чи штуках та ціна, у другому – на алкоголь, із відображенням кількості вжитого в літрах, його назва, вартість та спосіб придбання (у кредит, за готівку). У Чернігові курили тютюн, махорку та цигарки. Втім, перевага надавалася цигаркам, їх купували втричі більше, ніж тютюну або махорки та вдвічі більше, ніж тютюну і махорки, разом взятих. 1 пачка цигарок (25 штук) коштувала 18 коп., пачка махорки – 7 коп. і 5 коп. папір. Таким чином, весь набір коштував 12 коп. На тютюн витрачали в середньому 0,6 коп., на махорку – 2,7 руб. за місяць, у той час як на цигарки – 3,5 – 5 руб. За одну покупку цигарок купували в середньому по дві пачки з розрахунку 25 – 30 штук на одного курця на день або 175 шт. (цигарки також продавали поштучно), тобто 7 пачок на тиждень. Часто впродовж місяця один курець купував 1 пачку махорки та 30 – 32 пачки цигарок. Загалом, на куріння йшло 1,2 % бюджету родини. Що ж до сірників, то родинам, в яких не курили, в середньому вистачало 10 коробок (1 пачка), що коштувало 14-15 коп., ті ж родини, де були курці, купували 20 (2 пачки) сірників. У середньому на сірники з родинного бюджету передбачалось 0,1 % для тих, хто не курить, та 0,2 % – для курців. У цілому на тютюн і сірники витрачали 1,3 % і 1,4 % відповідно⁶³.

У великій кількості збереглися бюджети чернігівців по родинам, і на основі підрахунків витрат та прибутків городян нами були виведені приблизні середньостатистичні показники. За окремі роки існують приблизні дані по Україні, що дають змогу порівняти їх із отриманими даними по Чернігову. Таким чином, на кінець 1920-х рр. бюджет пересічного чернігівця розподілявся так: витрати на харчування становили 50,4 %, на комунальні послуги – 18,8 % (помешкання – 8 %, опалення – 9 %, світло – 1,8 %), на одяг – 13,4 %, на культурні потреби – 4 %, на гігієну – 1,4 % (гоління – 0,7 %, мило – 0,4 %, зубний порошок – 0,2 %, лазня – 0,1 %), на куріння – 1,2 %, на сірники – 0,1 % для некурців та 0,2 % для курців, загалом на паління та сірники – 1,3-1,4 %, на лікування – 0,4 %. Витрати на дошкільну освіту – 7 % (одна дитина в родині), 6 % (дві та більше) платних місць у дитсадках, батьки, діти яких перебували на безкоштовних місяцях, витрачали – 0,3 – 2 % бюджету. Ці бюджетні витрати по Чернігову по деяких показниках дещо відрізняються від середньоукраїнських: зокрема, середньостатистичний показник витрат на харчування по Україні становив 44,9 %, на одяг – 14,3 %. По інших витратах суттєвих відмінностей не спостерігається. З наведених даних випливає, що найбільша частина витрат родинного бюджету належить харчуванню, наступними були витрати на одяг та комунальні послуги. Однак на кінець 1920-х рр. на комунальні послуги почали витрачати більше, ніж на одяг. Менше родинного заробітку йшло на культуру, гігієну, куріння та лікування.

Отже, створена 1920 р. місцева статистична комісія Чернігова за наказом ЦСУ провела масштабну роботу бюджетних обстежень. На основі показників форм бюджетних обстежень, що збереглися до сьогодні, можна на основі підрахунків усіх бланків бюджетів окремих родин реконструювати значний пласт повсякденності: відобразити джерела надходжень та способи витрат населення, дати характеристику сімейного бюджету, визначити першочергові та другорядні витрати, показати рівень житлових умов населення, їх забезпечення побутовими предметами, визначити рівень життя населення та їх потреби. Бюджетні обстеження допомагають з'ясувати, яким чином відбувався розподіл бюджету, скільки конкретно передбачалось на різного роду витрати, включаючи продукти, засоби гігієни, господарські речі, яким чином здійснювалося поповнення бюджету, та назвати основні місця придбання товарів, показати, якому одягу надавали перевагу, якими послугами користувалися і до яких мали доступ. Тому бюджетні обстеження – цінне джерело при розгляді та характеристиці повсякденного життя мешканців міста. Аналіз сімейних бюджетів дає можливість зробити висновок, що не заробітна плата, а приробітки городян становили лівову частку їх прибутків. Професія чернігівця також була не останнім чинником у розподілі бюджету, оскільки по деяких витратах серед них спостерігаються відмінності. Втім, харчування незмінно посідало перше місце серед

витрат мешканців Чернігова. Значними також були витрати на комунальні послуги, розмір яких визначався залежно від заробітної плати. Частина сімейних прибутків ішла на готовий одяг та тканини для пошиття, проте рівень витрат залежав від сезону та пропонованого асортименту. Впродовж 1920-х рр. ставлення до гігієни зазнало змін, оскільки на початок 1920-х рр. доступ до предметів гігієни був обмежений та й рівень культури чистоти був низький. А на кінець 20-х рр. XX ст. витрати по цій категорії значно збільшилися. Витрати на куріння посідали не останнє місце у бюджеті. Серед пропонованих тютюнових виробів чернігівці надавали перевагу цигаркам. Отже, строкатість витрат вказує на зростання асортименту пропонованих товарів, послуг, рівня доступу до них та підвищення рівня життя.

1. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. – М.: Наука, 1979. – 294 с.
2. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С.В.Кульчицький: В 2 ч. – ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 582, оп. 1, спр. 739, 73 арк.
4. Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3175, 108 арк.; спр. 3176, 114 арк.; спр. 3177, 201 арк.; спр. 3178, 139 арк.; спр. 4957, 556 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 739, 73 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 739, 73 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. р 942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 1132, 267 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 1132, 267 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4113, 302 арк.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4124, 225 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4921, 139 арк.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4114, 149 арк.
21. Там само, спр. 4100, 59 арк.
22. Там само, спр. 4122, 244 арк.
23. Там само, ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.
24. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4123, 241 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4946, 63 арк.
25. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4123, 241 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.
26. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 412, 244 арк.
27. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4100, 69 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4125, 98 арк.
28. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.
29. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4100, 69 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4104, 143 арк.; спр. 4107, 130 арк.
30. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4590, 108 арк.
31. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2864, 78 арк.
32. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2865, 109 арк.
33. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4129, 20 арк.
34. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4127, 47 арк.
35. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4968, 118 арк.
36. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2865, 109 арк.
37. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 430, 21 арк.
38. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4127, 47 арк.
39. Там само, ф. Р-942, оп. 1, спр. 4097, 99 арк.; спр. 4580, 37 арк.; спр. 4590, 108 арк.; спр. 4591, 88 арк.; спр. 4592, 109 арк.; спр. 4967, 142 арк.; спр. 4968, 118 арк.; спр. 4969, 200 арк.; спр. 4970, 149 арк.; спр. 4971, 48 арк.

40. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 2864, 78 арк.; спр. 4934, 165 арк.; спр. 4133, 19 арк.; спр. 4127, 47 арк.
41. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4129, 20 арк.; спр. 2865, 113 арк.; спр. 4127, 47 арк.; спр. 4133, 19 арк.; спр. 2864, 78 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4122, 244 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4115, 104 арк.; спр. 4956, 133 арк.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4136, 135 арк.
43. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4102, 245 арк.
44. Там само, ф. Р-944, оп. 1, спр. 4124, 225 арк.
45. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3182, 191 арк.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4, 163 арк.; Бюлетень Губстатбюро. – 1923. – № 1. – 18 с.
47. До осіб вільних професій відносили літераторів, акторів, ветеринарів та лікарів.
48. Іншими вважали працівників, які не входили до категорії робітників, службовців та осіб вільних професій.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, 194 арк.
50. Там само, ф. 305, оп. 1, спр. 2249, 235 арк.
51. ЦДАВО України, ф. 582, оп.1, спр. 939, 73 арк.; ф. Р-5, оп. 2, спр. 434, 117 арк; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1216, 491 арк.; спр. 4124, 225 арк.;
52. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 65, оп. 1, спр. 631, 20 арк.; ф. р 944, оп. 1, спр. 4124, 225 арк.; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 434, 117 арк.
53. ЦДАВО України, ф. 582, оп.1, спр. 3182, 191 арк.
54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4135, 39 арк.; спр. 4948, 117 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4115, 114 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4117, 252 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.; спр. 4124, 225 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп.1, спр. 939, 73 арк.; спр. 3182, 191 арк.; спр. 4113, 302 арк.; спр. 3154, 106 арк.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 944, оп. 1, спр. 4944, 177 арк.
56. Там само, спр. 4141, 118 арк.
57. Там само, спр. 4947, 54 арк.
58. Там само, спр. 4124, 255 арк.
59. Там само, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4945, 180 арк.; спр. 4948, 14 арк.; спр. 4114, 149 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4123, 165 арк.; спр. 3180, 166 арк.; спр. 4958, 251 арк.;
60. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4217, 201 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, 180 арк.; спр. 4125, 98 арк.; спр. 4126, 179 арк.; спр. 2687, 100 арк.; спр. 4948, 14 арк.
61. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 944, оп. 1, спр. 4947, 54 арк.; спр. 4948, 14 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4100, 69 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4117, 252 арк.; спр. 4125, 98 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4114, 154 арк.
62. Держархів Чернігівської обл., ф. Р- 944, оп. 1, спр. 4136, 135 арк.
63. Там само, ф. Р- 944, оп. 1, спр. 4136, 135 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 2687, 100 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4124, 225 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 412, 165 арк.

В статье дается анализ бюджетных исследований как источник изучения повседневности. Указана их структура, пути внедрения и основные формы. С помощью систематизации и расчетов выведены среднестатистические данные о прибыли и расходах жителей Чернигова в 1920-е гг.

Ключевые слова: бюджетные обследования, формы, расходы и прибыль.

Budget investigations as the spring of everyday life are analyzed in the article. Moreover, it is opened the structure of the spring, ways of completion and the main forms of budget investigations. The author tries to show the necessity of using it while describing the citizens' everyday life. Proximate indices of Chernigiv city-dwellers' intake and expenses is calculated.

Key words: budget investigations, form, expenses and intake.